

Bert Altena

‘EEN BROEINEST DER ANARCHIE’

Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling.

Vlissingen 1875 – 1929 (1940)

Amsterdam 1989

Publicatie werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van het Dirk Jacob Veegens Fonds en de gemeente Vlissingen.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Altena, Bert

'Een broeinest der anarchie': arbeiders,
arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling,
Vlissingen, 1875-1929 (1940) / door Bert Altena. -
Haarlem : Thesis. - Ill.
Ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit
Amsterdam, 1989. - Met lit. opg., reg.
ISBN 90-5170-008-3
SISO zeel 938.1 UDC 308(492*4380)'1875/1929' NUGI 661
Trefw.: Vlissingen ; sociale geschiedenis ; 1875-1929.

copyright Bert Altena

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel
van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

ISBN 90-5170-008-3
NUGI 661

Ter herinnering aan
Dietke en mijn vader

Vooraf

Voor SDAP en NVV waren de Vlissingse arbeiders vreemde mensen. Ze woonden in een arbeidersstad, een belangrijk gedeelte van hen werkte op een groot industrieel bedrijf -de werf 'de Schelde'-, doch slechts weinigen sloten zich aan bij de sociaal-democratie, hoe deze zich ook inspande. De vrij-socialistische beweging van F. Domela Nieuwenhuis was lange tijd in Vlissingen veel populairder. De stad was een echt *'broeïnest der anarchie'*, meende een sociaal-democratische propagandist in 1901. *'Een bolwerk van anarchisme'*, vond in 1920 een christelijke vakbondsbestuurder. De volgende pagina's vormen een speurtocht naar degenen die de vrij-socialistische beweging van Vlissingen droegen, naar hun ideeën en naar het waarom van hun anarchistische voorkeur. Waardoor was Vlissingen een broeïnest, of lag het aan de werkervaringen van deze arbeiders dat zij zich liever organiseerden in vrij-socialistische verenigingen? Hoe komt het dat de arbeiders van Middelburg veel gematigder waren?

Dit zijn de belangrijkste vragen in een boek dat het relaas bevat van de opkomst en ondergang van de vroege- en vrij-socialistische arbeidersbeweging in Vlissingen. Het gaat echter niet alleen over Vlissingen. In allerlei opzichten is de geschiedenis van de Vlissingse arbeidersbeweging die van de vroege- en vrij-socialistische arbeidersbeweging in Nederland in het algemeen. In de tweede plaats gaat het er niet alleen maar om Vlissingse gebeurtenissen te onderzoeken, maar het onderzoek heeft tot doel een beter inzicht te verkrijgen waardoor een arbeidersbeweging radicaal of zelfs anarchistisch wordt. In de sociologie zowel als in de geschiedwetenschap zijn op die vraag antwoorden gegeven die niet bevredigen. Ze spreken elkaar tegen, of ze zijn weinig overtuigend.

Het boek is in drie delen opgebouwd. De inleiding en hoofdstuk 1 vormen samen een inleidend deel. Vervolgens gaan de hoofdstukken 2 tot en met 11 in op de geschiedenis van de Vlissingse en Middelburgse arbeidersbewegingen. Hoofdstuk 12 en de slotbeschouwing vormen het afsluitende deel. Hoofdstuk 12 neemt een aantal karakteristieken van de Vlissingse en Middelburgse samenleving nader onder de loupe. Het bevat ook een diepgaand onderzoek van die aspecten van scheepsbouw en huizenbouw die voor een goed begrip van het vrije socialisme in Vlissingen van belang zijn. De slotbeschouwing laat een aantal hoofdelementen uit het hele betoog nog eens de revue passeren. Ik heb dit boek zó trachten te schrijven, dat de geïnteresseerde lezer het zonder veel problemen kan lezen. Dat heb ik niet alleen gedaan omdat over Vlissingen zo weinig is geschreven, maar ook vanwege mijn opvatting van geschiedschrijving. Nog niet zo lang geleden leek het mode te worden in sociale geschiedenis beoefenend Nederland om wetenschappelijkheid uit te drukken in jargon en ontoegankelijk taalgebruik. Ik haat jargon en wat de begrijpelijkheid betreft probeer ik mij te houden aan een oud woord van de anarchist Peter Kropotkin: *'mijn ervaring heeft mij geleerd, dat er geen algemeene waarheid bestaat, zoomin in de sociale als in de natuurwe-*

tenschap, die men niet begrijpelijk kan maken aan het gewone verstand, mits de spreker haar zelf goed begrijpt, eenvoudig spreekt en uitgaat van konkrete feiten' (gedenkschriften, 134-5). En mits de auteur niet teveel de dialoog hoeft aan te gaan met andere auteurs, zou ik – een ervaring rijker – aan Kropotkins woorden willen toevoegen. Een dergelijke dialoog vindt met name in de inleiding plaats. Ze is belangrijk voor een goed begrip van het boek, maar wie uitsluitend in Vlis-singse aangelegenheden geïnteresseerd is, kan haar mijnentwege overslaan.

Voorwoorden bieden een goede gelegenheid een ieder te bedanken die aan de totstandkoming van het boek heeft bijgedragen. Dit is een dik boek, dus ik heb veel beslag gelegd op de aandacht van anderen. In de eerste plaats dank ik Catienke, voor wie het samenleven met een man en een onderzoek de afgelopen tien jaar niet altijd een genoegen is geweest. Ik ben blij dat zij de summary heeft willen verzorgen. Vervolgens ben ik grote dank verschuldigd aan prof. H. Lademacher, wiens geëngageerde wijze van geschiedbeoefening mij als student al zeer heeft aangetrokken. Het engagement dat uit dit boek spreekt, heeft zeker te maken met het onderwijs dat hij in de zeventiger jaren aan de Vrije Universiteit gaf. Hij heeft mij op het spoor van dit onderzoek gezet en vervolgens vanuit Kassel op bijzonder inspirerende wijze begeleid. Zijn manier van enthousiasmeren en zijn zoeken naar de wijdere kaders van een onderwerp, hebben mijn plezier in het onderzoek alleen maar vergroot. Prof. A.Th. van Deursen ben ik ook zeer grote dank verschuldigd. De nauwgezette wijze waarop hij mijn vorderingen volgde heeft grote indruk op mij gemaakt. Hij heeft mij geleerd hoe weldadig academische vrijheid kan zijn, wanneer ze verrijkt wordt met behulpzaamheid en werkelijke interesse. Prof. J.C. Hess dank ik zeer voor de gedetailleerde op- en aanmerkingen, die hij als referent heeft gemaakt.

Een vroegere versie van het manuscript is gelezen door Ruud Uittenhout, die mij voor een aantal detailfouten heeft behoed, en door Dirk Damsma. Zijn talrijke opmerkingen hebben het boek mijns inziens zeer verbeterd. Ze hebben de lezer behoed voor een aantal weinig zeggende grafieken, nodeloos ingewikkelde tabellen en bijzonder geleerde (maar per saldo weinig vruchtbare) beschouwingen. Gedeelten van het boek zijn gelezen door Tjisse de Graaf en David de Leeuw. Hun opmerkingen heb ik zoveel mogelijk verwerkt en de gedachtenwisseling met hen was voor mij zeer instructief. Rolf Binner bedank ik voor zeer verzorgde Zusammenfassung, die hij ingeklemd tussen Stalin en Trotski in korte tijd heeft willen maken.

Vier jaar lang heb ik aan dit onderzoek mogen werken met een beurs van de Stichting Historisch Onderzoek. Ik heb de toekenning van die beurs altijd als bijzonder eervol gezien en getracht het daarin tot uitdrukking gebrachte vertrouwen niet te beschamen. De SHO is maar één van de instellingen die mij hebben geholpen bij het onderzoek. Ik kan ze hier niet alle noemen, laten zij zich bedankt weten in de instellingen die ik wel noem. In de eerste plaats natuurlijk het gemeentearchief van Vlissingen. Christ Peters, Adrie Meerman (en in een eerdere fase Henk Rijkse), Liesbeth Clarisse en Anton Caljé hebben mij werkelijk reusachtig en op allerlei manieren geholpen. Zonder die hulp had het onderzoek beduidend langer geduurd en was het ook minder plezierig geweest. Het is te hopen dat zij spoedig een behuizing krijgen die het belang van hun collecties recht doet. Veel hulp heb ik ook gehad van het Internationaal Instituut voor

Sociale Geschiedenis te Amsterdam, van mevrouw Van der Eerden en haar medewerkers van de afdeling Depot en Couranten van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, en van de afdeling Persdocumentatie van de Vrije Universiteit. De Koninklijke Maatschappij 'de Schelde' dank ik hartelijk voor het feit dat ik onderzoek mocht doen in haar archief en gegevens daaruit mag publiceren.

Voor wat betreft de produktietechnische totstandkoming van het boek dank ik hartelijk mijn uitgever, Jan Leewis, die zeer coöperatief was en mij veel ruimte heeft gegeven. Kees Reijnders heeft de grafieken op bijzonder kundige wijze getekend. Ik dank Ar Nederhof voor de vormgeving van de tekst en Robert Nix, die niet alleen veel aandacht heeft besteed aan de omslag maar ook adviezen gaf voor het zetwerk. Dat het boek gezet kon worden is mogelijk gemaakt door een subsidie van de gemeente Vlissingen, die ik daarvoor bij dezen bedank. Dat het boek überhaupt in deze vorm kon worden uitgegeven, is mogelijk gemaakt door het Dirk Jacob Veegens Fonds en de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, die mij de Dirk Jacob Veegens Prijs hebben toegekend voor dit onderzoek. Ik ben beide instellingen bijzonder erkentelijk daarvoor.

Op allerlei andere manieren zijn mensen mij behulpzaam geweest. De heer J.L. van Leeuwen heeft mij met zijn grote en gedetailleerde kennis van Vlissingen en de Vlissingers zeer veel waardevolle informatie verschaft. Hij heeft mij namen verstrekt van mensen die mij nadere informatie zouden kunnen geven. Degenen die mij een interview, soms meerdere, toestonden bedank ik bij dezen nogmaals hartelijk. De gesprekken zelf kan men raadplegen op het Documentatiecentrum Zeeuws Deltagebied, in de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg. Mevrouw Burger-Lansen uit Apeldoorn en de heer J. Lansen uit Wassenaar verschaften mij zeer waardevolle gegevens over hun grootvader, die zo'n belangrijke rol in dit boek speelt. Vooral in de beginjaren van het onderzoek heb ik veel geleerd uit gesprekken met Jacques Giele, wiens kennis van de negentiende-eeuwse sociale geschiedenis verbluffend is en wiens benadering van de vroege arbeidersbeweging voor mij altijd een voorbeeld is geweest. Een aantal mensen, die ik hier had willen bedanken, is reeds overleden: Cas Mulder (met wie ik erg graag verder over het boek had willen spreken), Vilém Kahan (met wie ik een weddenschap had over de datum waarop dit onderzoek gereed zou zijn) en Maria Hunink (over haar oordeel was ik zeer benieuwd).

Tenslotte dank ik mijn ouders, die mijn studien altijd met nog meer belangstelling gevolgd hebben dan mijn niet-studeren en die mij bij dit onderzoek ook zeer behulpzaam zijn geweest. Al was het alleen maar omdat ik tijdens mijn Walcherse onderzoeksdagen bij hen kon overnachten. Ik vind het ontzettend jammer dat mijn zusje Dieteke en mijn vader de gereedkoming van dit boek niet kunnen meemaken. Ik heb het ter herinnering aan hen geschreven.

Inhoud

BAND I

Veel gebruikte afkortingen

Inleiding 17

- a. klassebewustzijn 17
- b. vrij socialisme 24
- c. geschiedschrijving over Vlissingen, scheepsbouw en anarchisme 30

1. Een grote belofte. Vlissingen 1875 - 1929. 33

- a. de haven 35
- b. de nijverheid 44
- c. de bevolking 49
- d. de stedenbouw 56
- e. slot 58

2. De standen en het socialisme. 1875 - c. 1882. 60

- a. over standen 60
- b. de heren en de werkliedenbeweging 65
- c. volksvoordrachten, volksvermaken en de Vlissingse werklieden. 68
- d. Lansen: de wording van een socialist 74
- e. 'voor ons en voor u' 80
- f. ideologie I 84
- g. het einde van 'Voor ons en voor u' 91
- h. slot 92

3. Verzuiling, vakbeweging en kiesrecht. 1882 - 1891 95

- a. verzuiling 95
- b. een dominee sticht een werkliedenvereniging 99
- c. de werkliedenvereniging 'De Schelde' en het einde van de bemoeienis der 'heeren' 104
- d. herleving van de SDB-afdeling 108
- e. de kiesrechtbeweging, 1885 - 1891 114
- f. de reactie van de hogere standen 124
- g. slot 128

4. 'Een woelgeest': J.K. van der Veer en de Vlissingse socialisten. 1890 - 1898 131

- a. gif en tegengif 131
- b. J.K. van der Veer en de werkloosheid 137
- c. A.S. Talma en 'Patrimonium' 148
- d. de groei van de socialistische beweging 156

- e. op weg naar een socialistische cultuur 160
- f. parlementarisme en lijdelijk verzet. Het vertrek van Van der Veer. 165
- g. ideologie II 170
- h. slot 178

5. De weg naar de vakbeweging op. 1892 - 1899 180

- a. communistisch socialisme 180
- b. gezin en vakbeweging 181
- c. vroege vakverenigingen 184
- d. het Vlissingse bouwvak 187
- e. de herleving van de metaalbewerdersorganisatie 196
- f. de Vlissingse Bestuurdersbond 206
- g. slot 207

6. Staken, stemmen, stagnatie. 1898 - 1906 209

- a. de metselaarsstaking van april 1899 209
- b. opbloei van de vakbeweging 213
- c. de staking van matrozen en stokers van de mailboten. 1900 216
- d. de metaalbewerders 219
- e. de uitbreiding van het kiesrecht 223
- f. het tweesporenbeleid van de overheid. 1899 - 1904 228
- g. samenwerking. 1902 232
- h. de spoorwegstakingen 235
- i. de politici en de werklieden 243
- j. ideologie III 245
- k. slot 253

7. De SDAP. 1906 - 1910 255

- a. de moeizame oprichting van de Vlissingse SDAP-afdeling. 255
- b. een schuchter begin, 1906-1907 259
- c. 'de Schelde' stelt een 'kern' in, april 1906 263
- d. de timmerliedenstaking bij Anker, oktober 1906 - januari 1907 267
- e. A.P. Leeuwenburg 270
- f. het arbeidscontract, mei - juni 1908 277
- g. terugval 280
- h. slot 284

8. De controle over de arbeidersklasse. 1910 - 1914 287

- a. G.F. Lindeijer 287
- b. de politiek van wethouder J.G. van Niftrik 290
- c. de sociaal-democraten in de raad, 1911-1914 296
- d. de groei van de SDAP-afdeling 301
- e. verlevendiging van de Vlissingse politiek 305
- f. de moderne vakbeweging 309
- g. 'rood staat ordinaar, doch zwart deftig en gekleed.' 311
- h. radicaal en vrij socialisme 319
- i. slot 324

9. Socialistische cultuur en burgerlijke beschaving. 1899 - 1914 326

- a. vrij-socialistisch toneel en vrij-socialistische muziek 326
- b. vrij denken 332
- c. zang en toneel bij de sociaal-democraten 336
- d. lezen en ontwikkelen 338
- e. katholieke reactie 340
- f. de protestanten 343
- g. drankgebruik en drankbestrijding 345
- h. slot 349

10. De Oorlog. 1914 - 1918 352

- a. de eerste schrik 352
- b. de sociaal-democraten tussen godsvrede en erkenning 354
- c. de vrije socialisten 364
- d. om invloed op 'de Schelde', 1915-1918 366
- e. de bouwvakken 376
- f. de verdere organisatie en verzuiling van de arbeidersklasse 378
- g. slot 384

11. Ondergang 387

- a. revolutie en reactie 387
- b. bloei van de vakbeweging, 1918-1921 391
- c. bloei van vrij-socialistische organisaties 405
- d. parlementarisme 408
- e. de vakbeweging geen verzekeringsinstituut! 418
- f. Berlijn of Moskou? 420
- g. ideologie IV 422
- h. het einde van de syndicalistische invloed op 'de Schelde', 1922-1928 425
- i. 'Willen is Kunnen': de bouwvakken, 1921-1929 430
- j. SDAP en moderne vakbeweging. Sociaal-democratie als cultuurbeweging, 1921-1928 435
- k. verzuiling 441
- l. Slot 446

12. De stad en het werk 450

A. De stad 450

- a. armenzorg 451
- b. de onmacht van de kerken 455
- c. burgerlijke initiatieven 456
- d. de bevolking 462
- e. het model-Vlissingen 463

B. Het werk 466

- f. Kern en Schumann 466
- g. het produkt van 'de Schelde' 469
- h. de markt van 'de Schelde' 485
- i. de bouwvakkers 497

j. slot 499

Slot 502

a. de paradoxen van het Nederlands anarchisme als arbeidersbeweging 502

b. arbeidersradicalisme en klassebewustzijn 506

c. de sociaal-democratie, de verzuiling en de verzorgingsstaat 508

Summary 513

Zusammenfassung 521

Register 529

BAND II

Noten 3

Verantwoording der bronnen 94

Verantwoording der afbeeldingen 116

Veel gebruikte afkortingen.

B	= De Baanbreker
b.	= burgemeester van Vlissingen
b&w	= burgemeester en wethouders
cdk	= commissaris des konings / commissaris der koningin
cvp	= commissaris van politie
DNP	= Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)
GAM	= Gemeentearchief Middelburg
GAV	= Gemeentearchief Vlissingen
GS	= Gedeputeerde Staten
HB	= Hoofdbestuur
IISG	= Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KMS	= Koninklijke Maatschappij 'de Schelde'
MC	= Middelburgsche Courant
NAS	= Nationaal Arbeids-Secretariaat
NSV	= Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond
NVV	= Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen
PB	= Partijbestuur
raad	= gemeenteraad
RvA	= Recht voor Allen
SDB	= Sociaal-Democratische Bond
SDAP	= Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SMZ	= Stoomvaartmaatschappij 'Zeeland'
T	= De Toekomst
TvSG	= Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
V	= Het Volksdagblad
VC	= Vlissingsche Courant

Inleiding

'Waarom is dit boek zo dik? Omdat er geen theorie in zit.' 'Hoe meer theorie hoe minder ruimte er hoeft te worden gegeven aan de feiten. Vooruitgang van de wetenschap uit zich in dunnere boeken.' Dit is een dik boek, maar het is geen boek zonder theorie. Hoe zou een historicus zonder feiten kunnen schrijven? Beschrijving is evenzeer als theorievorming een aspect van de geschiedbeoefening. De geschiedwetenschap kan vooruitgaan zonder dat dit leidt tot steeds dunnere boeken.¹

a. klassebewustzijn

De geschiedenis van dit boek begint in het voorjaar van 1978 toen prof. Lademacher voorstelde onderzoek te doen naar het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland. Klassebewustzijn – wat is dat? Hoewel het onderzoek zich uiteindelijk op andere problemen toespitste, moet iets over dit begrip toch gezegd worden. Heel algemeen geformuleerd is klassebewustzijn: het bewustzijn van een klasse over zichzelf. Modern klassebewustzijn is klassebewustzijn, met name van de arbeidersklasse, in een moderne, kapitalistische maatschappij. Klassebewustzijn drukt uit hoe de klasse over haar toestand in de maatschappij denkt. Verandert die toestand, dan moeten de denkbeelden – om zinvol te blijven – zich aanpassen. Statisch is het klassebewustzijn dus niet. Omgekeerd kunnen de denkbeelden echter zodanig zijn, dat de klasse meent haar toestand te moeten veranderen. Klassebewustzijn hoeft dus ook geen passief verschijnsel te zijn, dat de omstandigheden slechts volgt. Het kan actief invloed uitoefenen op de maatschappij.

Dit is een zeer algemene bepaling van het begrip. Een eerste toespitsing is de constatering, dat het begrip 'klassebewustzijn' stamt uit en gangbaar is in de socialistische wetenschapsbeoefening. Met name de marxistische. Het idee 'klassebewustzijn' hangt ten nauwste samen met Marx' analyse van het ontstaan van de klassen – met name de arbeidersklasse – in de burgerlijke maatschappij. Naar marxistische opvattingen kan niet iedere klasse een even verreikend klassebewustzijn ontwikkelen. Volgens de Hongaarse filosoof Georg Lukács zijn er in de burgerlijke maatschappij slechts twee klassen die vanuit hun klassebewustzijn de maatschappij helemaal kunnen organiseren zoals zij dat willen: de bourgeoisie, reeds heersende klasse, en het proletariaat, dat op weg is totaal beheerst te worden. Andere klassen, zoals de kleine burgerij, hebben dit vermogen niet omdat hun positie in de produktieverhoudingen daarvoor onvoldoende is.²

Over de wijze waarop de arbeidersklasse tot klassebewustzijn kan komen zijn de opvattingen in de loop der tijden veranderd. Bij Marx en Engels is het verwerven van klassebewustzijn een activiteit van de klasse zelf: de arbeidersklasse ontwikkelt zich zo van 'Klasse an sich' tot 'Klasse an und für sich'. Het is de vraag of zij van mening waren dat de arbeidersklasse op eigen kracht een volkomen in-

zicht in haar positie en bestemming zou kunnen krijgen. Marx vond wel dat de bevrijding van de arbeidersklasse het werk van de arbeiders zelf zijn moest, maar het belang dat hij hechtte aan de verschijning van 'Das Kapital' en de haast waarmee hij aan dit boek werkte doen vermoeden dat hij zijn intellectuele arbeid onontbeerlijk achtte voor een juist inzicht van de arbeidersklasse. Lenin zou, naar nog blijken zal, het belang van de intellectuelen zeer vergroten. Lukács, wellicht speelden zijn vroegere anarcho-syndicalistische opvattingen nog een rol, ging minder ver. Hij maakte een onderscheid tussen het voorhanden bewustzijn van de arbeidersklasse, dat hij 'psychologisch' bewustzijn noemde, en klassebewustzijn. Dit laatste was eigenlijk een theoretische constructie die beschreef wat het bewustzijn van de arbeidersklasse had kunnen inhouden wanneer de klasse een volkomen inzicht had gehad in de mogelijkheden van een bepaalde situatie (de 'objectieve' mogelijkheid). Hij noemde dit klassebewustzijn daarom 'toegerekend'. Het viel samen met de inzichten van het marxisme.³

Klassebewustzijn is dus behalve een *term* ook een *norm* – gesteld door marxistische socialisten. Het is de hoogste vorm van bewustzijn van arbeiders. Allerlei lagere niveaus kunnen onderscheiden worden, even zovele voorbeelden van 'vals' bewustzijn. Men kan denken aan groepsbewustzijn (het besef tot een bepaalde -kleine- groep te behoren), lokalistisch bewustzijn (met een horizon die niet verder reikt dan een bepaalde plaats), standsbewustzijn, beroepsbewustzijn (solidair zijn met beroepsgenoten, maar niet met andere arbeiders) of vakbondsbewustzijn (wel solidariteit met de andere arbeiders maar met een maatschappijvisie die zich beperkt tot lonen en arbeidsvoorwaarden). Klassebewustzijn sluit in de marxistisch-socialistische visie politiek handelen in en is uiteindelijk gericht op 'onteigening van de onteigenaars': op overbrenging van het bezit der produktiemiddelen in handen van de gemeenschap. Daarom is klassebewustzijn méér dan alleen bewustzijn over de positie van de arbeidersklasse. Het is tegelijkertijd het bewustzijn van het opheffen van die positie. Klassebewustzijn heeft evenveel met denken als met doen te maken en daarom zou ik anders dan bijvoorbeeld Th. van Tijn onderzoek naar het ontstaan van klassebewustzijn niet als onderdeel van de mentaliteits- en ideeëngeschiedenis willen zien. Het behoort wezenlijk tot de sociale geschiedenis.⁴

De Britse historicus Eric Hobsbawm heeft terecht de passage in Lukács' 'Geschichte und Klassenbewusstsein' die gaat over het moment waarop klassebewustzijn kan ontstaan, belangrijk genoemd. Dat is volgens Lukács afhankelijk van de ontwikkeling van de kapitalistische economie, van het moment waarop de warenruil zich zover uitgebreid heeft dat plaatselijke zelfstandigheid is opgeheven, klasseverschillen standsonderscheid overvleugelen en alle klassen een rol spelen in het economisch, sociaal en politiek bestel van de burgerlijke maatschappij. Het onderscheid met de voorkapitalistische standenmaatschappij ligt vooral hierin dat in zo'n maatschappij standen kunnen voorkomen die geen wezenlijk verband houden met het produktieproces. De maatschappelijke structuur kent geen duidelijk op het produktieproces gebaseerde klasse-indeling, maar is 'onontwarbaar' verbonden met politieke en religieuze elementen (bijvoorbeeld de positie van de geestelijkheid). Lukács' overwegingen zijn voor dit boek van groot belang. Over de overgang van de standenmaatschappij in de klassenmaatschappij bestaat wel literatuur, maar pas recentelijk is in het boek van Knippen-

berg en De Pater een eerste overzicht verschenen van de ontwikkeling van lokale naar nationale (mondiale) verbanden. Het gaat om een kernvraag in de vaderlandse geschiedenis: in hoeverre kun je deze beschouwen als een nationale geschiedenis? Er zijn periodes waarin en terreinen waarop de regionale en lokale verschillen zo groot zijn dat een nationaal gezichtspunt deze verschillen onrecht zou doen. Dan dient de aandacht in de eerste plaats uit te gaan naar de plaatselijke of regionale geschiedenis. In het algemeen is de sociale eenwording van ons land van later datum dan de politieke. Tot ongeveer 1900 lijkt de sociale geschiedenis van ons land in eerste instantie als regionale en vooral lokale geschiedenis gezien te moeten worden.⁵

Hoe ontstaat het klassebewustzijn van het proletariaat? Lukács stemde bij de beantwoording van deze vraag overeen met Marx en Engels. Zij onderzochten niet zozeer historisch, zoals bijvoorbeeld Van Tijn voorstelt, hoe oudere vormen van standsbewustzijn invloed hebben uitgeoefend op het moderne klassebewustzijn, maar ze gaan uit van de arbeidsdeling in kapitalistische gedaante. Daarin neemt degene die de produktiemiddelen controleert een heersende positie in en de arbeider een beheerste. Hij is tot object geworden, niet alleen in het productieproces, maar ook bij de verdeling van de baten die dat productieproces oplevert. Als *'ellende die zich van haar geestelijke en lichamelijke ellende bewust is'*, schreven Marx en Engels in hun 'Heilige Familie', kan het proletariaat als klassebewuste kracht eerst in de geschiedenis ingrijpen. De nood (let wel: eerst geestelijke en dan lichamelijke) drijft de arbeiders naar het klassebewustzijn. Door maatschappelijke conflicten, de klassenstrijd, leren zij al doende hun problemen niet zien als louter individueel, of veroorzaakt door het bedrijf, maar als moeilijkheden die voortvloeien uit de verhoudingen in de maatschappij als geheel. Door de nood gedreven is deze bewustzijnsvorming een tamelijk automatisch leerproces, om met Popper te spreken, van *'trial and error'*.⁶

Klasse, vakbond en partij vormen bij Marx en Engels een eenheid: de beide laatste zijn niet anders dan de stem van de eerste. Karl Kautsky en vooral Lenin troffen hier duidelijke onderscheidingen. Niet dat bij Lenin de partij niet de stem van de arbeidersklasse is, sterker nog, alleen de partij kan als draagster van klassebewustzijn in tegenstelling tot de arbeidersklasse Lukács' 'objectieve mogelijkheid' volkomen overzien en benutten: de partij is de arbeidersklasse, maar de arbeidersklasse is niet de partij. Lenins skepsis over de mate waarin de arbeidersklasse op eigen kracht klassebewustzijn zou kunnen verwerven, werd de basis voor deze nieuwe, tamelijk elitaire, partij-opvatting. In *'Wat te doen?'* redeneerde Lenin dat de arbeidersklasse, omdat ze geen verderreikende ervaringen opdeed dan fabriekservaringen (eventueel aangevuld met de knuppel van de politie), op eigen kracht nooit boven een vakbonds-bewustzijn zou uitkomen. Sociaal-democratisch bewustzijn moest door andere groepen, intellectueel geschoolde partijkaders, aangebracht worden. *'De leer van het socialisme is [...] uit de filosofische, historische en economische theorieën ontstaan die door de ontwikkelde vertegenwoordigers van de bezittende klassen, de intelligentsia, opgesteld werden. Ook de stichters van het moderne wetenschappelijke socialisme, Marx en Engels, behoorden, te oordelen naar hun sociale positie, tot de burgerlijke intelligentsia.'* Lenins dogma over klassebewustzijn en partij is deel van de bolsjewistische canon geworden. Voor het eerst werd nadrukkelijk de vraag geopperd of de arbeidersklas-

se op basis van haar werkervaring wel tot klassebewustzijn kon komen.⁷

De voorgedij die de partij krijgt toegewezen over de arbeidersklasse is een typisch trekje van de sociaal-democratie, waarin deze afwijkt van de meer democratische visie van Marx en Engels. Ik zal dat hier niet verder onderzoeken, maar nagaan hoe de theorievorming over het ontstaan van klassebewustzijn zich verder ontwikkelde. Het lijkt wel of de vraag naar het klassebewustzijn vooral in tijden van verhoogd sociaal conflict in de (marxistisch-)socialistische wetenschapsbeoefening opduikt. Niet voor niets verscheen het boek van Lukács in 1923. De Britse socioloog Tom Bottomore ziet er *'de uitdrukking van een zeer beperkte en voorbijgaande stemming en oriëntatie'* uit een zeer korte periode in. Een ten dele ook kwalitatief nieuwe periode begon pas weer in de zestiger jaren toen sociaal conflict en nieuw socialistisch leven een halt leken toe te roepen aan het theoretiseren van wat de Engelse socioloog Michael Mann de *'end of ideology theorists'* genoemd heeft. Daarmee worden met name Daniel Bell, Clark Kerr en Seymour Martin Lipset bedoeld. Zij verkondigden het einde van de socialistische beweging in de westerse landen. De leiders van sociaal-democratische partijen waren zozeer geschrokken van de almacht van de staat in de Sovjet-Unie en de onvrijheid daar wakte zo'n afkeer op, dat een dergelijke maatschappij hen weinig nastrevenswaard leek. De ideologisch geladen klassenstrijd was over in het Westen: de welvaart was enorm toegenomen, inkomensnivellering vlakke klasseverschillen uit, de individuen konden meer en meer stijgen op de sociale ladder en doordat ieder in status niet wilde onderdoen voor de burens (*'keeping up with the Joneses'*) tendeerden de Westerse maatschappijen naar een algemene gelijkheid.⁸

Armoede, luidde een van de stellingen van Lipset c.s., veroorzaakte radicale bewegingen. Men zag deze daarom vooral in de derde wereld. Het zou niet juist zijn te beweren dat de *'end of ideology theorists'* nu juist het summum van ideologie hadden gegeven, maar dat anti-communisme en *'wishful thinking'* tot blikvernuwning hadden geleid bleek al snel in sociologisch onderzoek en in het maatschappelijk leven zelf. De Britse sociologen John Goldthorpe en David Lockwood stelden vast dat, althans wat Engeland betreft, veranderingen in de economische en technologische structuur van de maatschappij niet direct leidden tot veranderingen in klasse- en standsverhoudingen. In Frankrijk benadrukte Alain Touraine dat het klassebewustzijn in een moderne omgeving weer terugkomt. Zijn landgenoot Serge Mallet ontdekte een nieuwe arbeidersklasse, bestaande uit de zeer hoog geschoolde werknemers. Zij waren niet minder radicaal naar Mallet bleek in mei 1968. Al met al ontstond in sociologenland flinke beroering door dergelijke onderzoeken en het oplevend sociaal protest.⁹

Een golf van publicaties onderzocht arbeidersklasse en klassebewustzijn in allerlei richtingen. De onderzoekers richtten zich op radicaliteit, doorgaans gelijkgesteld met de politieke voorkeur voor communistische partijen. Voortbordurend op bedrijfssociologisch onderzoek werden, al dan niet historisch materialisme verengend tot technologisch determinisme, in de werksituatie factoren gezocht die arbeidersprotest bevorderden of tegengingen. Het onderzoek van de Duitse sociologen Horst Kern en Michael Schumann, dat in hoofdstuk 12 zal worden voorgesteld, is een van de beste voorbeelden van de richting die arbeidersgedrag analyseerde vanuit de werksituatie. Andere onderzoeken wezen daarentegen op maatschappelijke factoren buiten de werksituatie. Zo verklaarde

Alain Touraine de langdurige grote voorkeur voor radicaal linkse politiek in Frankrijk uit de zeer ongelijkmatige economische ontwikkeling van het land. Traditie naast (hyper-)moderniteit leverde de spanning op waaruit radicale stromingen hun aanhang konden putten. De Amerikaanse socioloog Richard F. Hamilton presenteerde een andere analyse, die overigens niet vrij was van cirkelredeneringen. In wezen verklaarde hij namelijk de sterkte van de communistische partij in Frankrijk uit de sterkte van de communistische partij. Daarnaast stelde hij dat de radicale arbeiders in de steden vaak uit een radicaal platteland kwamen. Hij vond de meest radicale arbeiders in de kleinere steden (vijfduizend tot twintigduizend inwoners), maar argumenteerde dat dit specifiek Frans was. In het algemeen steunde hij namelijk de stelling (die hij terugvoerde op Friedrich Engels) dat de kans op een radicale arbeidersklasse groter werd naarmate de stad groter werd. Eenzelfde samenhang bestond er naar zijn mening met bedrijfsgrootte. Zowel in de grote steden als in de grote bedrijven was de afstand tot de andere klassen of tot de leidinggevenden groot en ontbraken de integrerende krachten die nodig waren om arbeidersradicalisme tegen te gaan.¹⁰

Het sociologisch onderzoek klonk door bij de historici. Beïnvloed door Kern en Schumann legde de Zwitserse historicus Rudolf Vetterli bijvoorbeeld de nadruk op het werk en de werksituatie als bewustzijnsbepalende factoren. Terwijl bij Kern en Schumann de vakbonden onafhankelijke lichamen zijn die los van de werkverhoudingen hun invloed uitoefenen op het bewustzijn van arbeiders, werden de vakbonden door Vetterli primair uit de arbeidssituatie verklaard. Evenzo argumenteerde de Westduitse historicus Wolfgang Renzsch, die evenwel tradities een grotere invloed toekende dan Vetterli. Tegenover dit soort studies heeft de Westduitse historicus Erhard Lucas terecht opgemerkt dat alle onderdelen van het proletarisch leven onderzocht en met elkaar in verband gebracht moeten worden. Hij voegt er aan toe: *'een opvatting, die als program gemakkelijk onder woorden te brengen en te accepteren is, maar in de praktijk en zelfs nog bij de ontvangst van een poging enorm veel problemen oplevert'*.

Tegenover dit duitstalige onderzoek staat het Engelse dat bij de verklaring van de opkomst van arbeidersbewustzijn en arbeidersradicalisme veel sterker gericht is op de positie van de arbeiders, of van arbeidersgroepen, in de maatschappij als geheel. Ongetwijfeld speelt E.P. Thompsons 'The Making of the English Working Class' een grote rol alsmede het debat over de arbeidersaristocratie die het radicalisme van de Engelse arbeidersbeweging zou hebben doen verdwijnen tussen 1850 en 1890. Van invloed kan voorts het werk van Raymond Williams zijn geweest die meer en meer een bepalende invloed van de basis op de bovenbouw, uiteindelijk het bestaansrecht van beide concepten überhaupt, is gaan ontkennen. Hoe dan ook, in Engeland ziet men zelden studies die de arbeidersbeweging (uitsluitend) verklaren uit technologische ontwikkelingen. De analyse van woonverhoudingen, relaties met andere klassen en het gedrag van de staat overheersen. De laatste jaren wordt zelfs de roep luider naast de sociale nader in te gaan op de politieke dimensie in de geschiedenis van de arbeidersklasse en van het arbeidersbewustzijn. Zo schrijft Alastair Reid dat meer aandacht moet worden geschonken aan institutionele veranderingen. Gareth Stedman Jones heeft gewezen op de verhouding van een politieke ideologie tot de maatschappelijke werkelijkheid waarin deze ideologie moet functioneren.¹¹

Een eensluidend antwoord op de vraag wat nu precies een radicaal arbeidersbewustzijn veroorzaakt, werd zowel in het sociologisch en historisch onderzoek niet gegeven. De samenvatting die Frank Deppe gaf karakteriseert al met al de situatie goed: *'Ondanks overeenkomstige arbeidsomstandigheden en industrialisatietendensen worden arbeiders- en klassebewustzijn bepaald door factoren die met de economische en politieke krachtsverhouding tussen de klassen, de organisatie van de arbeidersbeweging en zodoende ook met de politieke geschiedenis van een land samenhangen.'* Daarmee is slechts gezegd, dat werkomstandigheden wel een fundamentele rol spelen (uiteraard neemt Deppe Marx' klassentheorie over) maar de inhoud van het klassebewustzijn onvoldoende kunnen verklaren. Deppe concludeerde dat empirisch onderzoek het gewicht van de verschillende factoren verder moest analyseren.¹²

Op dit probleem werd dit onderzoek gericht. Kort gezegd werd de vraag gesteld: wat was het belang van ervaringen op het werk en welke rol speelden ervaringen in de maatschappij buiten het werk bij het ontstaan van klassebewustzijn? Omdat, zoals Blauner terecht opmerkte, de technologie industrieën zeer van elkaar doet verschillen werd één bepaalde bedrijfstak gekozen. Verwacht mocht worden dat de onderlinge concurrentie de verschillen tussen de bedrijven in die bedrijfstak zou uitvlakken. Verschillen in aard van arbeidersbeweging in die bedrijfstak zouden dan aan andere factoren moeten worden toegeschreven. In de negentiende eeuw bleken twee bedrijfstakken in het hele land voor te komen: meelfabrieken en scheepswerven. Gekozen werd voor de laatste, omdat in de scheepsbouw de bedrijfsgrootte varieerde van klein tot zeer groot. Een volgende inperking van het onderzoeksterrein werd nodig, toen bleek dat scheepswerven in twee groepen te verdelen zijn: zij die bouwen voor de binnenvaart en zij die zeeschepen bouwen. Van Tijn heeft gewezen op het belang van de markt waarin een bedrijf opereert, wanneer men de geschiedenis van de vakbeweging wil onderzoeken. Gekozen werd voor werven die zeeschepen bouwden, omdat hier de variatie in bedrijfsgrootte groter was dan bij de andere groep.¹³

De uitvoerbaarheid eiste verdere inperking van het onderzoek. Aanvankelijk werd besloten Amsterdam met Vlissingen te vergelijken, een grote stad met veel industrie en een stad waar de scheepswerf een overheersende plaats innam. Zo kon de werking van de arbeidsmarkt nader in de beschouwing betrokken worden. In Amsterdam waren de metaalbewerkers niet, zoals in Vlissingen, afhankelijk van één bedrijf. Ze konden er bovendien ervaringen uitwisselen met arbeiders die in heel andere bedrijven werkzaam waren. Gezien de brede vraagstelling die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, het feit dat Vlissingen vrijwel onontgonnen gebied was en Amsterdam niet minder bewerkelijk, heb ik van deze vergelijking afgezien. Ik heb me vervolgens geconcentreerd op Vlissingen, waar een laboratorium-situatie leek te bestaan: één groot bedrijf met daarnaast een stad die door haar beperkte omvang te overzien was. Al snel bleek dat de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Vlissingen nogal verschilde van het vlakbij gelegen Middelburg. Ik heb daarom tijdens het onderzoek besloten op een aantal punten een vergelijking te trekken met Zeelands hoofdstad.

De wijze waarop dit onderzoek vorm kreeg had tot gevolg dat er geen sprake kon zijn van arbeidersbewegingsgeschiedenis in de traditionele zin. Dat wil zeggen: van een geschiedenis die zich concentreert op de organisaties van de arbeiders.

dersbeweging of zelfs op de woordvoerders van die organisaties. Uiteraard kon er al helemaal geen sprake zijn van de leninistische opvatting van de organisatie als vertegenwoordigster van de arbeidersklasse. De aandacht moest primair uitgaan naar de mensen die de organisatie droegen en hun omstandigheden. Het onderzoek mocht echter niet blijven steken in een geschiedenis die zich uitsluitend richtte op de arbeidersklasse. Daartegen verzetten zich andere theoretische overwegingen. In de jaren 1975 tot 1978 heeft in ons land een kleine, maar venijnige discussie gewoed over de wijze waarop sociale geschiedenis en in het bijzonder de geschiedenis van de arbeidersbeweging beoefend moesten worden. De wens 'om de sociale geschiedenis meer structureel en volgens internationaal aanvaarde opvattingen te bedrijven' werd bekritiseerd in de overtuiging dat op deze wijze de beoefening van de sociale geschiedenis te veel een zaak van beroepshistorici zou worden en haar engagement zou verliezen. Tegenover 'structureel' werden 'dialecties' en 'histories-krities' gesteld. Achteraf blijken beide benaderingen elkaar niet uit te sluiten, ja, de laatste kan een uitwerking zijn van de eerste. In beide benaderingen wordt uitgegaan van de maatschappelijke totaliteit, maar waar de 'structurele' opvatting slechts spreekt van relaties tussen 'groepen in de samenleving', benadrukt de 'dialectiese' de tendensen in de richting van een doorbreking van die maatschappelijke totaliteit.¹⁴

Ook dit boek is geschreven vanuit het begrip 'totaliteit'. Het poogt dat begrip toe te passen naar de wijze waarop Lukács de dialectische methode uiteengezet heeft in zijn artikel 'Was ist orthodoxer Marxismus?'. Volgens Lukács onderscheidt de dialectische methode zich van andere door een verschijnsel te stellen in zijn relatie tot een tweetal totaliteiten. De ene is de gelijktijdige totaliteit: het maatschappelijk geheel waarin een klasse opereert, de verhouding waarin die klasse tot het gehele maatschappelijk bestel en tot de andere klassen staat en omgekeerd. De andere is de totaliteit van het geschiedverloop: de wijze waarop het maatschappelijk geheel en de klassen daarin zich en hun onderlinge verhoudingen gevormd hebben en de wijze waarop door handelingen van een klasse de verhoudingen tussen de klassen alsmede de verhoudingen tussen de klassen en het maatschappelijk geheel (en omgekeerd) veranderd worden. Op deze wijze kan men het individuele karakter van verschijnselen beter bepalen plus hun veranderlijk- en veranderbaarheid. In die zin bedoelt E.P. Thompson ook dat 'class [...] happens'.¹⁵

Het betrekken van delen op de totaliteit is niet een uitvinding van Lukács zelf, men kan de methode (materialistisch toegepast) al bij Marx zelf aanbevolen zien in 'Das Elend der Philosophie', de bekende kritiek op Proudhon. Lukács' verdienste is het echter de methode voor een procesgerichte (historische) benadering verder uitgewerkt te hebben. Vanuit zijn beschouwingen zou het onjuist wezen de arbeidersklasse op zichzelf te beschouwen en te behandelen. Zij moet gesteld worden in een dialectische verhouding tot het maatschappelijk bestel als geheel en tot de andere klassen, met name de heersende. Nu rijst de vraag 'wat is 'het maatschappelijk bestel'' en ten tweede: 'hoe moet die dialectische verbinding gezien worden?' Wat de eerste vraag betreft: het maatschappelijk bestel hangt af van de ontwikkeling van de produktiekrachten en de schaal waarop zij mensen met elkaar in verband zetten. Dat is de overgang van lokale naar nationale en mondiale verbanden, waar hierboven reeds op gewezen is. De arbeidersbeweging

moet in 1880 primair in haar lokale dimensies gesteld worden, na de Eerste Wereldoorlog vooral in haar nationale, terwijl heden ten dage de internationale dimensies nadrukkelijker op de voorgrond kunnen treden.¹⁶

Wat de dialectische verbanden betreft zijn de problemen groter. De opvatting dat de arbeidersklasse niet op zichzelf behandeld moet worden maar in haar relaties tot de andere klassen, is nog niet zo lang geleden een programmatische eis geworden. In bovengenoemde Nederlandse discussie werd ze bij ons gesteld, in het buitenland werd ze terzelfdertijd met name verdedigd door de DDR-historicus Hartmut Zwahr. Niet alleen leverde hij een theoretische verdediging, ook probeerde hij in zijn indrukwekkend onderzoek over het ontstaan van de arbeidersklasse in Leipzig eraan te voldoen. Doordat het in dat onderzoek vooral ging om het structurele is het procesmatige van de verhouding tussen de klassen, hun wederzijdse beïnvloeding en strijd, enigszins op de achtergrond gebleven. In ons land zijn de laatste jaren studies (van Perry en Stuurman) verschenen die juist het accent leggen op het procesmatige van de relaties tussen (en binnen) de klassen. De totaliteit van het maatschappelijk bestel krijgt daarin echter nog te weinig aandacht. Het boeiende is nu juist dat in de ontwikkeling van hun onderlinge verhoudingen niet alleen de klassen veranderen, maar ook de totaliteit van het maatschappelijk bestel. Hoe de categorie van de totaliteit mijn visie op de verzuiling doet afwijken van die van Stuurman, komt in hoofdstuk 3 aan de orde. In de zin van de hieromschreven totaliteit moet men 'maatschappelijke ontwikkeling' in de ondertitel van dit boek begrijpen. Concreet betekent de toepassing van het begrip totaliteit dat opkomst en ondergang van het vrije socialisme in Vlissingen geplaatsd worden in een verband met drie grote processen: de ondergang van de standenmaatschappij, de verzuiling en de opkomst van de verzorgingsstaat. De omvang van Vlissingen maakte het mogelijk in detail deze verbanden te leggen en te onderzoeken. Zo kan het bijzondere inzicht dat de ontwikkeling van het vrije socialisme in Vlissingen verschaft, alsmede hetgeen Vlissingen 'eigenaardig' maakt, niet alleen het onderzoek naar deze processen verrijken maar ook tot nieuwe gezichtspunten ten aanzien van de socialistische arbeidersbeweging leiden.¹⁷

De categorie van de totaliteit is een noodzakelijke aanvulling op de analyse van de klassen en hun onderlinge verhouding. Zij maakt het mogelijk de aard van veranderingsprocessen zuiverder te bepalen. Uit het oogpunt van de totaliteit zal men bijvoorbeeld minder gemakkelijk spreken van 'ingroei' van de arbeidersklasse in het burgerlijk maatschappelijk bestel, want tijdens die ingroei veranderden ook positie en politieke macht van de heersende klassen in dat bestel alsmede dat bestel zelf. Vergeleken bij 1880 was de Nederlandse maatschappij in 1925 in een ander stadium gekomen.¹⁸

b. vrij socialisme

Het is reeds aangestipt: wat de romans van R.J. Peskens (die volgens een Vlissinger 'met spek' schoot) deden vermoeden bleek na enig onderzoek werkelijk zo te zijn geweest. De Vlissingse socialistische arbeidersbeweging was lange tijd overwegend vrij-socialistisch. In tegenstelling tot Middelburg kwamen sociaal-democratie en moderne (NVV-)vakbeweging er laat en niet zonder moeite van de grond. De titel van dit boek komt uit een verzuchting van zo'n Middelburgse so-

ciaal-democratische propagandist. Leverde Vlissingen verder bewijs voor Hamiltons idee dat arbeidersradicalisme groeit met de grootte van het bedrijf en dat het (althans in Frankrijk) juist het sterkste was in stadjes van de middelmatige omvang? Hoe dan ook deze bijzondere ontwikkeling van de Vlissingse arbeidersbeweging had gevolgen voor het onderzoek.¹⁹

Vooraf echter iets over de begrippen 'anarchisme', 'vrij socialisme', 'syndicalisme'. Niet alle anarchisten zijn vrije socialisten en niet alle vrije socialisten syndicalisten. Alle groeperingen hebben de vrijheid van het individu lief, maar waar de term 'anarchist' ook de meest individualistische anarchisten insluit, omvat Domela Nieuwenhuis' benaming 'vrije socialist' die anarchisten die niet in principe tegen samenwerking en groepsvorming zijn. Men kan hen ook sociaal-anarchisten noemen. Halen de individualistische anarchisten hun inspiratie voornamelijk uit het werk van de Duitse filosoof Max Stirner (al dan niet via de Duitse anarchist John Henry Mackay), de sociaal-anarchisten oriënteren zich meer op Proudhon, Bakoenin en Kropotkin. 'Syndicalisme' is de anarchistische principes toegepast op de vakbeweging. De syndicalisten achten vakbondsstrijd noodzakelijk, maar worden geïnspireerd door het anarchistisch ideaal van een vrije samenleving. Daarin zullen echter niet autonome groepen maar de vakverenigingen althans in de produktie de belangrijkste organiserende rol spelen. Om met Christiaan Cornelissen, de Nederlandse theoreticus van het syndicalisme, te spreken: vakverenigingen waren '*de cellen, als ik 't zo noemen mag, der toekomstige maatschappij*'. Wie evenwel hieruit concludeert dat het syndicalisme niet anders is dan het door Lenin zo bekritiseerde vakbondsbewustzijn, oordeelt voorbarig. De syndicalisten organiseren zich heel bewust in vakverenigingen omdat zij ervan overtuigd zijn dat de socialistische maatschappij niet langs politieke weg te bereiken is (zoals sociaal-democraten menen) maar uitsluitend langs economische weg.²⁰

De uitspraak van Cornelissen stamt uit 1891 en bewijst dat het Nederlandse syndicalisme niet zo maar gezien kan worden als Franse import. Fernand Pelloutier, algemeen beschouwd als de grondlegger van het revolutionaire syndicalisme, ontwikkelde zijn denkbeelden later dan Cornelissen. De grondelementen van het syndicalistisch gedachtegoed werden door de revolutionaire vakbeweging in Nederland reeds aangehangen rond 1900. Slechts verfijningen van de tactiek, alsmede het woord 'syndicalisme' (in de 'Internationale Brief' in *Het Volksdagblad* van 16 juni 1907) kwamen via de naar Parijs verhuisde Cornelissen uit Frankrijk naar Nederland. Ook toen werd het bij ons reeds gebruikt zonder het bijvoegsel 'revolutionair', de gangbare term in Frankrijk (naast 'syndicalisme d'action directe').²¹

Wat waren de gevolgen van het feit dat de vrij-socialistische richting in het Vlissingse socialisme lange tijd hoogtij vierde voor het onderzoek? Anders dan met betrekking tot de sociaal-democratie bestaat er een tamelijk uitgebreide literatuur over de vraag waardoor of waarom het anarchisme door bepaalde groepen, in bepaalde regio's of in bepaalde periodes zo aantrekkelijk gevonden wordt. Zoals voor de 'end-of-ideology' theoretici het communisme in Westerse landen en de wederopleving van het sociaal conflict in de zestiger jaren een vreemd verschijnsel waren, is voor onderzoekers van sociaal-democratische en communistische overtuiging steun voor het anarchisme vreemd. Immers de wet-

ten van de kapitalistische ontwikkeling, die moet uitlopen op productie in groot-schalige bedrijven, geven de anarchistische beweging geen lang leven. Politieke vooroordelen hebben veel analyses geïnspireerd.

'Het anarchisme is het socialisme van de domkoppen. En het is ook, wijl in theorie gericht tegen de tactiek van de groote meerderheid der arbeiderspartij, het socialisme van de lage naturen, die tegen broedermoordende verdeeldheid niet opzien als zij er anderen meê kunnen slaan', schreef Frank van der Goes ter gelegenheid van het tienjarig bestaan der SDAP. *'Het anarchisme is een produkt van de wanhoop. De mentaliteit van de ontspoorde intellectueel of van de lompenproletariër, maar niet die van de proletariër'*, meende Lenin. *'Anarchisme: kleinburgerlijke reactionaire sociaal-politieke stroming, vijandig aan het proletarisch wetenschappelijk socialisme, die onder het mom alle staatsmacht en politieke strijd te willen afschaffen de belangen van het proletariaat onderwerpt aan die van de bourgeoisie en de revolutionaire dictatuur van het proletariaat ontkent'*, schrijft de tweede uitgave van De Grote Sovjet-encyclopedie. Hoeveel staan dergelijke uitbarstingen van partijhaat af van de visie van E.J. Hobsbawm, die het anarchisme van Proudhon en Bakoenin *'a distorting mirror of the age'* noemde en niet aarzelde anti-semitisme en vreemdelingenangst[-haat?] in het algemeen tot elementen van de anarchistische beweging te verklaren?²²

Veelal wordt het anarchisme in zijn negatieve kant voorgesteld: het streven naar vernietiging van de staat, van de traditie, van de kerk. Niet zonder genoegen wordt daarbij verhaald hoe Bakoenin zich zelfs op zijn oude dag nog naar de barricades van de revolutie spoedde, hoe Spaanse anarchisten kerken in brand staken om maar te zwijgen van de bommen van Emil Henry en Ravachol. Het positieve waar de anarchisten naar streefden en dat hen bewoog wordt zo onderbelicht. Het streven van de anarchisten kwam voort uit de overtuiging dat de mens een betere samenleving kon doen ontstaan, waarin een ieder zich maximaal zou kunnen ontplooiën. Dat was alleen mogelijk in een maatschappij waar de vrijheid optimaal gerealiseerd was en met mensen wier maatschappelijk bewustzijn daarvoor voldoende ontwikkeld was. Het waren ideeën die stamden uit de Verlichting en de Franse Revolutie. Aanvankelijk werd het anarchistisch toekomstideaal gesteund door een bijzonder optimistisch vertrouwen in de natuur van de mens. Eenmaal de vrijheid gegeven zou de nieuwe mens deze ook optimaal benutten voor zichzelf en de ander. In hun nastreven van dat ideaal groeide bij de anarchisten echter het besef dat de arbeidersbeweging, het middel om het maatschappelijke doel te bereiken, zelf de arbeiders wel eens verder van de anarchistische samenleving kon afbrengen. Doodden autoritaire gezagsstructuren in vakbond en partij niet de zelfstandigheid van de leden? Tastten sterke vakbondskassen en parlamentsfracties die zelfstandigheid niet evenzeer aan? De organisatie mocht nooit de kiemen van de nieuwe samenleving doden, sterker nog: ze moest de mensen toerusten voor de hoge eisen die een vrije samenleving aan hen zou stellen. Het is slechts een schets van de belangrijkste elementen in de anarchistische ideologie (in de terugkerende paragrafen 'Ideologie' wordt de ontwikkeling van het vrij-socialistisch denken uitvoeriger nagegaan), maar ze maakt duidelijk dat de anarchistische standpunten door diepere overwegingen werden ingegeven dan kreten als 'weg met...'. Wat het syndicalisme meer in het bijzonder betreft nog het volgende: met zijn overtuiging dat politiek slechts een uitdrukking is van

economische machtsverhoudingen en dat de overgang naar een socialistische maatschappij voor alles een economische machtsstrijd is die door de arbeiders zelf gevoerd moet worden, staat het dichtbij de opvattingen van Marx en Engels. Dichter bij dan de sociaal-democratische theoretici in de traditie van de Tweede Internationale algemeen wensten te erkennen. Het voert in dit verband te ver, maar een nauwkeurige analyse van de begrippen 'staat' en 'politiek' bij Marx en Engels zou dit oordeel kunnen bevestigen.²³

De vaststelling dat anarchisten of ontspoorde intellectuelen waren of lompenproletariërs is niet meer dan een onberedeneerde sociologische afgeleide van het idee dat ze of warhoofden waren of schreeuwlelijken. Dat anarchisten kleinburgers waren werd afgeleid van ofwel elementen in de anarchistische ideologie (vrijheid voor het individu, voorliefde voor het kleinschalig en ambachtelijk bedrijf) ofwel van het beroep dat enkele theoretici van het anarchisme uitoefenden. De identificering van de anarchistische aanhang met kleinburgers of met de armste delen van de arbeidersklasse komt ook in modern historisch onderzoek nog voor. In die zin heeft de Duitse historicus Peter Lösche niet ongelijk wanneer hij opmerkt dat het anarchisme-onderzoek al decennia lang stagneert. Met opvallend gemak worden bepaalde maximen uit de anarchistische theorie in de (vaak denkbeeldige!) positie van kleine burgers of lompenproletariërs 'hineininterpreteert'. Melvyn Dubofsky wijst erop hoe gemakkelijk lompenproletariërs door de Industrial Workers of the World (IWW), de Amerikaanse syndicalisten, te organiseren waren. F.F. Ridley daarentegen ziet in zijn studie van het Franse syndicalisme het anarchisme als bijzonder passend bij de situatie van kleinburgerlijke ambachtsbaasjes en van arbeiders in het kleine bedrijf. Eenzelfde opvatting had in ons land H.B. Wiardi Beckman reeds aan het begin van de dertiger jaren verdedigd, zij het in de partijdige context van de marxistisch-sociaal-democratische opvatting dat alles in de economie naar het grootbedrijf tendeeert en dat de sociaal-democratie daarbij aansluitend een hogere vorm van socialisme vertegenwoordigt dan het syndicalisme. Bij deze theorieën, die in feite het anarchisme verbinden met de eigenaardigheden van een bepaalde beroepsgroep, moet ook de merkwaardige stelling van de zeker niet tegen het anarchisme vooringenomen Franse historicus Jean Maitron (later door de Zwitser Rolf Bigler overgenomen) worden genoemd: *'dat de anarchisten bij voorkeur voorkomen in beroepen die men zittend uitoefent, waar men kan 'filosoferen' terwijl men een werk afmaakt dat men goed kent'*. Schoenmakers bijvoorbeeld. Bigler geeft de horlogemakers van de Jura dezelfde mogelijkheid tot filosoferen. *'Al pratend, gedachten uitwisselend en woorden wisselend ging het werk in de ateliers monter verder.'* En dat terwijl de horlogemakers op stukloon stonden, dat eerder leidt tot haastig voortwerken dan filosoferen.²⁴

Zo simpel bleken anarchistische stromingen echter niet te verklaren. Er waren plaatsen en streken waar het anarchisme meer aansloeg dan elders, er waren ook beroepsgroepen (geschoolde arbeiders in grote fabrieken) die volgens de theorieën eigenlijk sociaal-democraat hadden moeten zijn en dat niet waren. Het afwijkend gedrag van deze anarchistische (anti-sociaal-democratische?) arbeiders moest op een hoger plan verklaard worden. Daar kwam de vervreemde, van tradities losgeslagen, arbeider naar voren, al dan niet begeleid van sociaal-psychologische verklaringstheorieën. Een vroeg voorbeeld van deze richting in de analyse

is het artikel dat de Noorse socialist Edvard Bull in 1922 publiceerde over de onderscheiden ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Noorwegen, Denemarken en Zweden. Met name zijn opmerkingen over de Noorse beweging zijn interessant want deze was al vroeg syndicalistisch georiënteerd. Bull verklaart dit uit de snelle industrialisatie in Noorwegen, uit de aard van de industrie en uit het soort arbeiders dat in die industrie werk vond. Vooral houtindustrie en verwerking van mijnbouwprodukten namen in korte tijd een grote vlucht. Een nieuwe arbeidersklasse zonder traditie werd zo maar in groot-industriële verbanden geplaatst. Deze ontheemde arbeiders werden mentaal van hun voetstuk gestoten. Bull wijst met name op de van project naar project rondtrekkende bouwvakkers die zonder vaste woonplaats en zonder veel banden met hun familie ontvankelijk waren voor radicale theorieën. In hen komt het scherpste naar voren de 'ontwor-telde' arbeider, die voor hem het syndicalistisch radicalisme in Noorwegen verklaart.²⁵

De vervreemde en 'uprooted' worker kenmerkt ook Melvyn Dubofsky's analyse van de Industrial Workers of the World, de Amerikaanse syndicalisten. Hun aanhang bestond voor een groot deel uit eerste-generatie immigranten, die uit achtergebleven omstandigheden opeens in een industriële maatschappij terecht kwamen. *'Bijgevolg weerspiegelden zij de verslagenheid en verwarring, de in-spanningen en ambities van een generatie gedwongen om het op te nemen met een wereld die ze nooit had gemaakt en soms amper begreep.'* De leden van de IWW behoorden tot de laagste kringen in een snel veranderende maatschappij, waarvan ze al ten dele vervreemd waren. Met name onder de rondtrekkende, dus minst gewortelde arbeiders won de IWW de meest revolutionaire leden. Hun leven was een *'character-debasing experience'*. Wobbly-recruten, stelt Dubofsky, vertoonden trekken van hetgeen de cultureel anthropoloog Oscar Lewis de *'cultuur van de armoede'* heeft genoemd: verbroken gezinnen, geweld, de geringe waarde van het leven, gebrek aan liefde, onderwijs en medische verzorging. Zo'n cultuur van armoede ontstaat volgens Lewis in een maatschappij die gekenmerkt wordt door: 1. een geldeconomie, door loonarbeid en door produktie om winst; 2. voortdurend hoge werkeloosheid, met name voor ongeschoolden; 3. lage lonen; 4. geringe sociale, politieke en economische organisatie voor de armen; 5. een heersende ideologie die luxe en bezit benadrukt, sociale mobiliteit verklaart uit inzet en armoede uit persoonlijk falen. Dergelijke omstandigheden vond Dubofsky in de Verenigde Staten terug voor de jaren 1877-1917.²⁶

De uit traditionele agrarische omstandigheden komende arbeider die plotse-ling geplaatst wordt in de grootschalige moderne industrie bepaalt ook de verklaring die Erhard Lucas geeft van de syndicalistische stemming onder de mijnwerkers van Hamborn. Ik kom op zijn analyse in hoofdstuk 12 terug. De 'ontwor-telde' arbeider strijdt met theorieën die juist de continuïteit benadrukken tussen het agrarisch verleden en het gedrag in de industrie. Ik herinner aan Richard F. Hamilton, die de radicale arbeider verklaart uit diens herkomst van het radicale platteland. Ook Hartmut Zwahr benadrukt continuïteit. Hij wijst op de snel groeiende industrie in het Roergebied, aan de Saar en in Oppersilezië, waar de eerste generatie uit de landbouw afkomstige arbeiders bereid was tot aanpassing. Radicaliteit kwam hier vaak na een generatiewisseling, dus bij de groep die op-groeide in de omstandigheden van het industriële kapitalisme. Eenzelfde opvat-

ting verdedigt Wolfgang Renzsch: *'zelfs de slechtste fabrieksomstandigheden, die eerst een schok teweeg brachten, leken deze arbeiders op den duur aannemelijker dan het bestaan als knecht, dagloner of werkloze op het platteland.'* In hoofdstuk 11 zal ik nader ingaan op het verband tussen vakbondslidmaatschap en agrarische achtergrond bij de Vlissingse werfarbeiders; hier volsta ik met de vaststellingen dat historische analyses elkaar tegenspreken en dat de opvatting van Zwahr empirisch meer onderbouwd wordt dan die van Dubofsky en Lucas.²⁷

De visie van Eric Hobsbawm wijkt iets af van die van Dubofsky en Lucas. Bij zijn analyse van het anarchisme in Andalusië gaat het om een proces dat nog veel *'catastrofaler'* is dan de komst van eerste-generatie immigranten in kapitalistische omstandigheden. Hier kwam de berg naar Mohammed. Het kapitalisme naderde de arme Andalusische boeren van buiten af, *'verraderlijk[, door de werking van economische krachten die zij niet begr[en]pen en die zij niet controle[er]den'*. Hun revolutionaire gevoelens ontstonden door afschaffing van de feodale en uitbreiding van kapitalistisch-juridische en -sociale verhoudingen over het platteland. De druk van de kapitalistische verhoudingen maakte de Andalusische dorpsbewoners ontvankelijk voor anarchistische invloeden. De aartsconservatieve katholieke kerk in Andalusië veroorzaakte daarenboven een bijzondere haat tegen de kerk. Al deze verbanden worden door Hobsbawm niet empirisch aangetoond en nader uitgewerkt (waar zijn ze geconstateerd en waar niet?), maar achteraf geconstrueerd. Even weinig overtuigend is zijn conclusie: *'Het klassieke anarchisme is zodoende een soort boerenbeweging die zich vrijwel niet kan aanpassen aan moderne omstandigheden, al is het daarvan een vrucht.'* Die conclusie geldt het anarchisme in het algemeen. In Hobsbawms bundel *'Bandits'* bijvoorbeeld ook voor anarchisten die in Barcelona geboren waren en strede in en na de Spaanse Burgeroorlog.²⁸

Alle voorgaande historische verklaringswijzen schieten tekort voor een anarchistische beweging die haar basis in de stad heeft, in een bedrijf van grote omvang, zoals de werf *'de Schelde'* in Vlissingen, en dat met een continuïteit van 1880 tot 1929. Zolang kan een beweging niet in de war zijn. Het onderzoek kan slechts verder gebracht worden door te beginnen met de anarchisten serieus te nemen en vervolgens nauwkeurig te bepalen waar het anarchisme aanhang kreeg en waar niet. Vervolgens moet in kaart gebracht worden wanneer die anarchistische bewegingen sterk waren en of bepaalde beroepsgroepen sterker naar het anarchisme trokken dan andere. Pas dan kan men op zoek gaan naar mogelijke verklaringen van anarchistische bewegingen. Men mag dit boek zien als een bijdrage aan een dergelijke onderzoeksopzet; ik heb niet geschroomd nader aan te duiden waar men een verklaring moet zoeken.²⁹

Een eerste aanzet in deze richting is een artikel van de Amerikaanse historicus Larry Peterson. Hij onderzocht op basis van secundaire literatuur de beweging voor industriebonden (als tegenovergesteld aan vak(=beroeps)bonden) in Engeland, Frankrijk, Duitsland, de Verenigde Staten en Canada. Hij rekent de syndicalisten volledig onder deze beweging. Voor een verklarend onderzoek naar syndicalisme kunnen enkele van zijn conclusies dan ook van belang zijn. Steun voor industriebonden kwam volgens hem vooral van ongeschoolden in nieuwe of snel uitbreidende industrieën en van geschoolden die te lijden hadden van technologische verandering. Hij duidde een aantal specifieke beroepsgroepen aan: mijnwer-

kers, transportarbeiders, textielarbeiders (in het oosten van de VS en in Duitsland rond Mönchen-Gladbach), arbeiders in de houtindustrie en in de landbouw, in Duitsland ook werfarbeiders. Zijn niet helemaal overtuigende verklaring hiervoor is dat deze beroepsgroepen alle werkten in bedrijven die laat geïndustrialiseerd waren. Relatief werden er veel ongeschoolden in dienst genomen en vaak betrof het rondtrekkende arbeiders. Of dit laatste bijvoorbeeld opgaat voor de mijnwerkers is de vraag. De Engelse mijnwerkers (ik denk aan die in Noord-Engeland) lijken niet zo reislustig te zijn geweest. Wat de textielarbeiders betreft zou men geneigd zijn eerder naar specifiek-lokale eigenaardigheden te zoeken, dan naar de grootschalige factoren die Peterson opsomt. Intussen zijn lokale eigenaardigheden Peterson niet ontgaan. Hij wijst erop dat veel steden waar radicale industriebonden ontstonden relatief nieuw waren. Erhard Lucas lijkt deze constatering te ondersteunen. Peterson komt met de interessante vaststelling dat revolutionaire industriebonden met name voorkwamen in 'one-industry-' of 'company-towns'. Steden van het type waar Vlissingen op lijkt. Waarom juist in dergelijke plaatsen? Peterson zegt dat hier de bedrijfsleiding haar macht dermate vergrootte, dat de bonden wel tot radicalisme moesten komen. Het is de vraag of die verklaring steek houdt. Tamara Harevens onderzoek naar Manchester, een 'company-town' in New England (VS), lijkt Peterson tegen te spreken.³⁰

Hiermee zijn de belangrijkste kaders en aanknopingspunten voor mijn onderzoek gegeven. Sociaal-politiek zullen de verhoudingen tussen de arbeidersklasse en de overige klassen en de staat nagegaan worden. De vraag is onder meer in hoeverre de arbeiders een eigen wereld konden opbouwen. Wat betreft de ideologie van de vrije socialistten zal onderzocht worden in hoeverre daarin 'ontworfeldheid' tot uitdrukking komt en in hoeverre deze zin had in hun omstandigheden. Tevens zal een poging gedaan worden hun herkomst en verhuisgedrag in kaart te brengen. In verband met onder andere de studie van Hamilton zal een vergelijking gemaakt worden tussen een grootschalig (de werf) en een kleinschalig bedrijf (de bouwvakken).

c. geschiedschrijving over Vlissingen, scheepsbouw en anarchisme

Geheel zonder theorie is dit boek dus niet geschreven. Dat het desondanks dikker is dan Battus zou hebben verwacht komt doordat de verschillende theorieën met elkaar in conflict zijn alsmede door de stand van de geschiedschrijving ten aanzien van Vlissingen en het anarchisme in Nederland. Hoeveel de geschiedschrijving betreffende Zeeland te wensen overlaat heeft onlangs de Engelse historicus Michael Wintle nog (met Engelse beleefdheid) beschreven. Vlissingen vormt bepaald geen uitzondering op het beeld dat Wintle schetst. Met name de negentiende en twintigste eeuw zijn onvoldoende bestudeerd. Bovendien blijven veel publicaties aan de oppervlakte of zijn tevreden met overschrijfwerk. Voor dit onderzoek was daarom veel voorwerk nodig. Bijgevolg staat in dit boek veel Vlissingse geschiedenis, nochtans kan het geen geschiedenis van Vlissingen (1875-1929) genoemd worden. Zoals de ondertitel aangeeft plaatst het arbeiders en arbeidersbeweging in het kader van de maatschappelijke ontwikkeling. Het richt daarom de aandacht op de belangrijkste elementen in de geschiedenis van de stad maar niet op de stadsgeschiedenis als geheel. In tegenstelling tot de studie van Franssen over Den Bosch stelt het de ontwikkeling van de plaatselijke arbeiders

dersbeweging centraal.³¹

Over de geschiedenis van de bouwvakken is iets meer bekend dan over die van de scheepsbouw. Wat de laatste betreft: we bezitten een enkel overzicht en enige bedrijfsgeschiedenissen, waaronder één van 'de Schelde', maar over de ontwikkeling van de aard van het werk, van de werkverhoudingen en van de bedrijfsvoering op de werven vertellen deze publicaties te weinig. Een boek zoals Sidney Pollard en Paul Robertson over de Britse scheepsbouw hebben geschreven ontbreekt in Nederland. Uiteraard kan ik in dit boek een dergelijke lacune voor de Vlissingse werf niet opvullen, niettemin hoop ik voor de aspecten die van belang zijn voor mijn onderwerp (bedrijfsvoering, aard van het werk, loonsystemen, plaats van de werf in de Nederlandse scheepsbouw) gegevens aan te dragen die van nut zijn voor verder onderzoek.³²

Wie onderzoek doet naar een aspect van de Nederlandse arbeidersbeweging moet al snel vaststellen dat ook de geschiedschrijving hiervan nog veel te wensen overlaat. Ten aanzien van het Nederlandse anarchisme is zo'n constatering nog meer op haar plaats. Het ontbreekt aan biografieën van de belangrijkste personen en aan (vooral moderne) geschiedenissen van de belangrijkste organisaties. Beschrijving wint het doorgaans van de analyse en niet zelden wordt een publicatie in de dialoog met publicaties van sociaal-democratische huize tot een *oratio pro domo*. Dat misvattingen en vooroordelen gecorrigeerd dienen te worden is onbestrijdbaar, maar ik acht historische relativering van de anarchistische en de sociaal-democratische beweging vruchtbaarder.³³

Om een analyse van de anarchistische beweging in één stad, Vlissingen, mogelijk te maken moest dus veel voorwerk gedaan worden. Wil men een lokale arbeidersbeweging goed in kaart brengen dan moet men bovendien een breed scala aan bronnen onderzoeken. Daarbij bleek dat de geschiedenis van de Vlissingse arbeidersbeweging niet alleen rijk en rijk geschakeerd was, maar ook goed gedocumenteerd kon worden. Erhard Lucas heeft in zijn boek over Remscheid en Hamborn gesproken van drie categorieën personen die de onderzoeker van de arbeidersbeweging daar tegenkomt: de syndicalistische arbeider uit Hamborn, de organisatie-functionaris uit Remscheid en tenslotte de sociaal-democratische arbeider uit Remscheid. De eerste en laatste spraken alleen door hun handelingen, van de functionarissen was ook een schriftelijke nalatenschap overgebleven. Zij redigeerden immers de blaadjes en spraken op vergaderingen. Het bronnenbestand van Lucas moet zeer ongelukkig zijn geweest. Voor Vlissingen heb ik niet te klagen gehad over uitingen van de 'gewone' anarchistische arbeider. Dat kwam niet alleen door het feit dat in Middelburg een eigen blad werd uitgegeven, maar ook door de omstandigheid dat de anarchistische pers openstond voor een ieder. Dat maakt anarchistenblaadjes bijzonder boeiend en veel levendiger dan de sociaal-democratische pers waar doorgaans de partij- en vakbondskaders het woord voeren. Daarnaast maakten allerlei archieven het mogelijk te streven naar een compleet beeld. Voor meer algemene informatie kon ik bovendien gebruik maken van de volledige leggers van de *Middelburgsche Courant* en de *Vlissingse Courant*. De eerste, een dagblad uitgegeven door een naamloze vennootschap van vooraanstaande liberalen, richtte zich tot het 'pays legal', het kiezersvolk, en was vooral in de negentiende eeuw voor de 'hardwerkende man uit het volk' moeilijk te volgen. De krant verving de grote Hollandse bladen en speelde

trouwens in de Nederlandse liberale pers zeker geen tweederangs rol. De *Vlissingsche Courant* werd pas in 1899 een dagblad en was eigendom van een particuliere uitgever. De krant blonk lange tijd niet uit door progressiviteit, maar had later een duidelijk liberale richting. Ook toen wenste de *Vlissingsche Courant* zich niet te bewegen 'op het gebied van Staat of Kerk'. Ten aanzien van de plaatselijke politiek betrok ze liever helemaal geen stelling. Deze neutraliteit leidde tot het verzwijgen van berichten over de plaatselijke niet-liberale partijen en activiteiten, het meest consequent als het om de socialisten ging. Kwalitatief kon ze voor 1914 niet tippen aan de 'Middelburgsche'.³⁴

Zo is uiteindelijk een boek ontstaan dat opkomst en ondergang van de syndicalistische beweging in één stad centraal stelt. 1875 is als beginjaar gekozen omdat toen de werf 'de Schelde' werd opgericht. Het jaar 1929 markeert de ondergang van de syndicalistische bouwassociatie 'Willen is Kunnen'. Daarna wordt in vogelvlucht nagegaan hoe het de syndicalistische beweging verder verging totdat in mei 1940 definitief het doek viel voor het Vlissingse syndicalisme. Uiteraard blijft het belang van veel dat in dit boek aan de orde komt beperkt tot de geschiedenis van Vlissingen en de Vlissingers, maar het doel van het onderzoek gaat ver over de grenzen van Vlissingen heen. Niet alleen wil het een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de vrij-socialistische beweging in Nederland, maar ook nader aanduiden waarom radicale arbeidersbewegingen op sommige plaatsen tot ontwikkeling komen en op andere niet. Tenslotte maakt het een bijzondere kijk op de maatschappelijke ontwikkeling van Nederland mogelijk.